

κυβερνήσεις που προέκυψαν από την Επανάσταση του 1922 θέλησαν με τον τρόπο αυτό να αλλοιώσουν τη σύνθεση του εκλογικού σώματος, όπου πλειοψηφούσαν οι Αντιβενιζελικοί. Πράγματι οι πρόσφυγες μετέβαλαν τον πολιτικό χαρακτήρα της πρωτεύουσας προσφέροντας μαζί την υποστήριξή τους στη βενιζελική παράταξη.

Οι πρόσφυγες, σταθερά τοποθετημένοι στο κόμμα των Φιλελευθέρων και αφοσιωμένοι στο πρόσωπο του Ελευθερίου Βενιζέλου, αποτελούσαν το μόνο συμπαγές εκλογικό σώμα εθνικής σημασίας. Η τοποθέτησή τους αυτή ενισχύεται από την ανάγκη να ικανοποιηθούν στοιχειώδεις ανάγκες μέσα από την κρατική μηχανή, την οποία, σε όλη τη δεκαετία μετά την Καταστροφή, διαχειρίζεται, κατά κύριο λόγο, ο βενιζελικός πολιτικός κόσμος. Είναι αξιοσημείωτη η πλήρης αντιστοιχία μεταξύ κοινωνικών δυνάμεων και πολιτικών κομμάτων. Χάρη στη βενιζελική παράταξη οι πρόσφυγες απέκτησαν περίθαλψη, στέγη, αποζημιώσεις αλλά και πλήρη πολιτικά δικαιώματα και, αντίστοιχα, χάρη στην προσφυγική ψήφο η παράταξη αυτή διατηρήθηκε στην εξουσία ως το 1933.

Η παρουσία των προσφύγων αποκρυστάλλωσε το διπολικό πολιτικό διαχωρισμό, που αποτυπωνόταν σαφώς στο γεωγραφικό χάρτη της χώρας. Οι Βενιζελικοί πλειοψηφούσαν στις επαρχίες που προσαρτήθηκαν μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-13), ενώ οι Αντιβενιζελικοί στις περιοχές της Παλαιάς Ελλάδας, με εξαίρεση τις περιοχές της προσφυγικής εγκατάστασης στην πρωτεύουσα. Η συντριπτική πλειονότητα των προσφύγων ψήφισε υπέρ των Φιλελευθέρων στις εκλογές του 1926, και ιδιαίτερα σε αυτές του 1928, που πήραν χαρακτήρα δημοψηφίσματος και με τις οποίες ο Βενιζέλος επέστρεψε θριαμβευτικά στην

ΤΟ «ΣΧΟΛΕΙΟ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ»

στην Καισαριανή, κατασκευάσθηκε το 1929 και έχοντας τη δυνατότητα στέγασης 1.000 μαθητών, αποτέλεσε σημαντικό, αν και όχι επαρκές, μέσο για την επίλυση του εκπαιδευτικού προβλήματος των 3.000 μαθητών της περιοχής. Επάνω, το κτίριο του σχολείου και δεξιά, φωτογραφία από τα εγκαίνια, με τον Ελευθέριο Βενιζέλο και τη σύζυγό του Έλενα, η οποία χρηματοδότησε την ανέγερση του σχολείου. Οι φωτογραφίες δημοσιεύονται στο βιβλίο του Σπ. Τζόκα, *Καισαριανή, Η Φυσιογνωμία μιας Πόλης*, Αθήνα, 1998, σ. 186.

εξουσία. Η επιθυμία του, όμως, για ελληνο-τουρκική προσέγγιση, έστω και με τη θυσία της αποζημίωσης των εγκαταλειμμένων ελληνικών περιουσιών (όπως υλοποιήθηκε με το Σύμφωνο Φιλίας της Άγκυρας στις 10-6-1930), θα κλονίσει την αφοσίωση των προσφύγων. Η διαρροή λίγων χιλιάδων προσφύγων κατά τις αναμετρήσεις του 1932 και του 1933 θα στοιχίσει στους Φιλελευθέρους την οριστική απώλεια της εξουσίας.

Οι εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες της προσφυγικής εγκατάστασης προσέφεραν ευνοϊκές συνθήκες για τη διάδοση της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Είδαμε, άλλωστε, ότι ακριβώς αυτή την εξέλιξη αποπειράθηκε να εμποδίσει το κράτος και η διεθνής κοινότητα, εντείνοντας την προσπάθεια αποκατάστασης και κοινωνικής ένταξης των προσφύγων. Είναι χαρακτηριστικό ότι η εκλογή, το 1926, δέκα κομμουνιστών βουλευτών δημιούργησε κλίμα ανησυχίας και οδήγησε στη λήψη αυστηρών μέτρων εναντίον τους. Αξίζει να σημειώσουμε ότι από τους δέκα Κομμουνιστές βουλευτές οι δύο ήταν πρόσφυγες ενώ οι υπόλοιποι είχαν εκλεγεί σε περιοχές όπου είχε εγκατασταθεί ο κύριος όγκος του προσφυγικού πληθυσμού (συνολικά εκλέχθηκαν 8 στην Μακεδονία και τη Θράκη και 2 στη Θεσσαλία). Παρά το γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία των προσφύγων έμεινε πιστή στο βενιζελισμό και στήριξε το αστικό πολιτικό σύστημα, πρέπει να επισημώ-

ΠΡΟΧΕΙΡΗ ΓΕΩΤΡΗΣΗ

σε προσφυγικό καταυλισμό.
Φωτογραφία του 1922.
Αρχείο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών.
Δημοσιεύεται στο
λεύκωμα *Προσφυγική Ελλάδα*, Αθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη, 1992, σ. 62.

νομε την αύξηση της δύναμης του ΚΚΕ στους προσφυγικούς συνοικισμούς κατά διάρκεια κυρίως της δεκαετίας του 1930. Η τάση αυτή συνεχίστηκε ως τις εκλογές του 1936, όταν το ΚΚΕ, παρά τη συσπείρωση της βενιζελικής παράταξης, εξέλεξε 15 βουλευτές και αναδείχθηκε σε ρυθμιστικό παράγοντα της πολιτικής ζωής. Στην αναμέτρηση αυτή οι Βενιζελικοί συγκέντρωσαν στους σχεδόν αμιγείς προσφυγικούς δήμους της πρωτεύουσας, κατά μέσο όρο, το 80% των ψήφων, οι Αντιβενιζελικοί το 10% και οι Κομμουνιστές το 8% περίπου.

Καθοριστική ήταν η επίδραση των προσφύγων και στο πολιτειακό ζήτημα, το οποίο ανακινήθηκε το 1923 κάτω από την πίεση της παρουσίας των νεοφερμένων προσφυγικών πληθυσμών. Οι Μικρασιάτες υποστήριζαν με πάθος την κοινοβουλευτική δημοκρατία, αφού θεωρούσαν την παλινόρθωση της μοναρχίας το 1920 ως την αιτία των δεινών που επακολούθησαν. Στο δημοψήφισμα της 13ης Απριλίου 1924 η προσφυγική ψήφος έγειρε καθοριστικά την πλάστιγγα υπέρ της αβασίλευτης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Σε ό,τι αφορά στο ελληνικό κοινοβούλιο, μπορούμε να επιστημονούμε μια σχετικά δυσανάλογη αντιπροσώπευση του προσφυγικού πληθυσμού. Παρά το γεγονός ότι αποτελούσαν το 20% του συνολικού πληθυσμού,

Το πολιτειακό ζήτημα ανακινήθηκε και υπό τη πίεση της παρουσίας των προσφύγων

το ποσοστό της εκπροσώπησης τους δεν ξεπέρασε το 12%. Το γεγονός αυτό οφείλεται στα εμπόδια που έθεταν τα κόμματα αλλά και στη διασπορά του προσφυγικού πληθυσμού.

Οικονομία

Η οικονομία της χώρας ήταν φυσικό να επηρεασθεί από την απότομη αύξηση του πληθυσμού της. Η υποχρέωση αποζημίωσης των νεοφερμένων, όπως επέβαλε η Συνθήκη της Ανταλλαγής, η ανάγκη αποκατάστασής τους αλλά και η συμμετοχή των ανθρώπων αυτών στην παραγωγική διαδικασία, αποτελούν τρεις σημαντικές συνιστώσες του θέματος. Οι αποζημιώσεις αποτέλεσαν ένα πολύπλοκο και ακανθώδες θέμα, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως όπλο στην κομματική διαπάλη, χωρίς να φθάσει ποτέ σε κοινά αποδεκτή λύση. Από το 1925 η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (ΕΤΕ), βάσει ειδικής σύμβασης με το ελληνικό Δημόσιο, άρχισε να χορηγεί προκαταβολές αποζημιώσεων αντί των δανείων, με τα οποία ως τότε ενίσχυε αγρότες και αστούς πρόσφυγες. Η Τράπεζα αποζημίωσε τους δικαιούχους κατά το 75% του ποσού που έπρεπε να καταβληθεί, χορηγώντας μετρητά και ομολογίες. Η καταβολή του υπολοίπου, που δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ, ανακινήθηκε το 1932 και αποτέλεσε το κύριο πολιτικό επιχείρημα των Αντιβενιζελικών, οι οποίοι απέσπασαν έτσι τις απαραίτητες προσφυγικές ψήφους, ώστε να κερδίσουν τις εκλογές του 1933.

Τα μεγάλα ελλείμματα των προϋπολογισμών του Μεσοπολέμου συνδέονται με την κοι-

ΕΓΚΛΙΝΙΑ
 του προσφυγικού
 σηροτροφικού
 συνοικισμού Νέα
 Κιουπλιά Σερρών, το
 1925, παρουσία του
 μητροπολίτη
 Κωνσταντίνου και της
 Επιτροπής
 Αποκατάστασης
 Προσφύγων.
 Φωτογραφία από το
 λεύκωμα του Βασ. Ι.
 Τζανακάρη, *Σέρρες,
 Πορεία μέσα στο Χρόνο,*
 Σέρρες, έκδοση
 περιοδικού «Γιατί»,
 1984, σ. 164.

νωνική πολιτική που ανέλαβε το κράτος. Η γιγαντιαία επιχείρηση αποκατάστασης των προσφύγων συνεπαγόταν ασφαλώς οικονομικό βάρος, το οποίο η χώρα δεν ήταν σε θέση να επωμιστεί. Οι αναγκαίοι πόροι θα αντληθούν από τον εξωτερικό δανεισμό και η επείγουσα ανάγκη σύναψης των δανείων θα επιβάλει δυσμενείς όρους. Η μη ορθολογική αντιμετώπιση, ως ένα βαθμό ηθελμημένη, των δημόσιων οικονομικών, καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο, θα καταστήσει ευάλωτη την ελληνική οικονομία, που δεν θα μπορέσει να αντιμετωπίσει τη διεθνή οικονομική κρίση του 1929 και θα οδηγηθεί στη χρεοκοπία τρία χρόνια αργότερα.

Η θετική ή όχι συμβολή των προσφύγων στην οικονομία της χώρας αποτέλεσε το κατ' εξοχήν πεδίο αντεγκλήσεων και αντιπαραθέσεων στη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Ωστόσο, η απάντηση δεν μπορεί να είναι μονοσήμαντη. Η επίδραση της ένταξης των προσφύγων στην οικονομία της χώρας ήταν συνάρτηση της εσωτερικής και διεθνούς οικονομικής κατάστασης, του τρόπου αποκατάστασής τους και των κρατικών πολιτικο-κοινωνικών επιλογών. Όλες οι κυβερνήσεις της περιόδου αυτής επιδίωξαν την ταχύτερη δυνατή αφομοίωση των προσφύγων, ώστε να αποφευχθούν κοινωνικές ταραχές και η προσχώρησή τους στην επιρροή του κομμουνιστικού κινήματος. Το πρόγραμμα αποκατάστασης που ακολουθήθηκε, με άξονα τη δημιουργία μικροϊδιοκτητών και

την προώθηση της γεωργίας, συμβάδιζε με την απουσία συγκεκριμένης αναπτυξιακής βιομηχανικής πολιτικής.

Όπως προαναφέρθηκε, η ΕΑΠ έριξε το βάρος της στην αγροτική αποκατάσταση, αφού μπορούσε να πραγματοποιηθεί γρηγορότερα και οικονομικότερα από την αστική, χωρίς μά-

Τα προγράμματα αποκατάστασης στόχευαν στη δημιουργία μικροϊδιοκτητών

λισια να προϋποθέτει τον επαναπροσανατολισμό της ελληνικής οικονομίας, η οποία ανέκαθεν βασιζόταν στη γεωργική παραγωγή. Η αγροτικού τύπου αποκατάσταση περιλάμβανε την παραχώρηση γεωργικού κλήρου και κατοικίας, τον εφοδιασμό των αγροτών με ζώα, σπόρους, λιπάσματα, εργα-

λεία κλπ. και την παροχή χρηματικού ποσού για τη συντήρηση της οικογένειας ως την πρώτη σοδειά. Όλα τα παραπάνω χρεώνονταν στους αγρότες, οι οποίοι τα εξοφλούσαν σταδιακά με τοκοχρεολυτικές δόσεις.

Κάτω από την πίεση της επείγουσας προσφυγικής αποκατάστασης δόθηκε ριζική λύση στο ζήτημα απαλλοτρίωσης των μεγάλων αγροκτημάτων και τέθηκαν οι βάσεις αύξησης της αγροτικής παραγωγής. Βέβαια, η υπερβολική κατάτμηση του γεωργικού κλήρου λειτούργησε ανασταλτικά για την παραγωγικότητα του γεωργικού τομέα. Ωστόσο, η μικρή έ-

κταση των κλίων που δόθηκαν στους αγρότες οδήγησε στην ανάπτυξη του συνεταιριστικού κινήματος μεταξύ των προσφύγων, το παράδειγμα των οποίων σύντομα ακολούθησαν και οι ντόπιοι. Στο διάστημα από το 1921 ως το 1925 δημιουργήθηκαν 1.350 αγροτικοί συνεταιρισμοί σε όλη τη χώρα. Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις αυξήθηκαν, ιδιαίτερα στη Μακεδονία και τη Θράκη (αύξηση 100%), καθώς οι πρόσφυγες αξιοποίησαν χέρσες εκτάσεις και εκμεταλλεύθηκαν τα μεγάλα αντιπλημμυρικά και αποξηραντικά έργα που έγιναν κυρίως στο διάστημα 1928-1932. Η αγροτική παραγωγή πολλαπλασιάστηκε και αναδιαρθρώθηκε. Καλλιεργήθηκαν φυτά ελάχιστα ή καθόλου καλλιεργούμενα ως τότε (καπνός, βαμβάκι, σουλτανίνα, οπωροκπευτικά, κτηνοτροφικά φυτά) και αναπτύχθηκε η δενδροκομία. Νέες καλλιεργητικές μέθοδοι εφαρμόστηκαν και διαδόθηκε η χρήση σύγχρονων εργαλείων και μηχανημάτων. Εν τούτοις, η αποδοτικότητα του γεωργικού τομέα δεν υπήρξε ιδιαίτερα εντυπωσιακή. Ο στόχος της επάρκειας της χώρας σε δημητριακά δεν επιτεύχθηκε παρά μόνο πολλά χρόνια αργότερα. Η σημαντικότερη επίδραση της προσφυγικής εισροής εκδηλώθηκε στην επέκταση και βελτίωση της γεωργίας, όπως και στη δημιουργία έργων υποδομής. Η εξάπλωση της γεωργίας και η επέκταση των καλλιεργησιμων εδαφών είχε ως φυσικό επακόλουθο την υποβάθμιση της νομαδικής κτηνοτροφίας. Αντίθετα, αναπτύχθηκε η οικιακή κτηνοτροφία (ιδίως των μεγάλων ζώων). Παράλληλα, σημαντική ήταν η ώθηση που δόθηκε στην πτηνοτροφία, τη σπηροτροφία και την αλιεία.

Αξιοσημείωτες ήταν οι επιπτώσεις από την εγκατάσταση των Ελλήνων της Μικράς Ασίας και της ανατολικής Θράκης και στον επιχειρηματικό τομέα. Η εσωτερική αγορά διευρύνθηκε με την προσθήκη μεγάλου αριθμού καταναλωτών ενώ, ταυτόχρονα, από τον αστικό προσφυγικό πληθυσμό αντλήθηκε φθινό εργατικό δυναμικό αλλά και ειδικευμένοι τεχνίτες. Η χώρα πλουτίστηκε με ανθρώπους δεδομένης επιχειρηματικής ικανότητας και πείρας, που πρωταγωνιστούσαν στις μεγάλες αγορές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι, όπως αναφέρεται στην έκδοση της

Το 1926, από τους 7.000 εγγεγραμμένους στο Επιμελητήριο της Αθήνας, οι χίλιοι ήταν πρόσφυγες

ΚΤΕ του 1926, στους 7.000 εμπόρους και βιομηχάνους γραμμένους στο Επιμελητήριο της Αθήνας, οι χίλιοι ήταν πρόσφυγες ενώ στον Πειραιά η αναλογία ήταν μεγαλύτερη. Από την αρχή η πολιτική της ΕΑΠ ενθάρρυνε την εγκατάσταση βιομηχανιών στους συνοικισμούς, με σκοπό την εκτόνωση

της ανεργίας. Επρόκειτο όμως, κατά το μεγαλύτερο μέρος, για μικρές βιοτεχνικές μονάδες, οι οποίες ενισχύθηκαν από το κράτος, την ΕΑΠ ή την ΕΤΕ, με κοινωνικά και όχι αναπτυξιακά κριτήρια. Καινούριοι βιομηχανικοί - βιοτεχνικοί κλάδοι αναπτύχθηκαν (ταπητουργία, μεταξουργία, πλαστικά, βυρσοδεψία) και δόθηκε νέα ώθηση στην κλωστοϋφαντουργία και τη βιοτεχνία ειδών διατροφής. Άνθιση γνώρισε και η βιομηχανία οικοδομικών υλικών, ο μό-

ΦΑΡΑΣΙΩΤΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ
στη Δράμα το 1928, σε εορταστική συγκέντρωση. Στη φωτογραφία διακρίνονται λαϊκά όργανα και οργανοπαίκτες. Αρχείο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών.

**Η ΜΕΛΑΝ ΛΟΓΟΤΕΤΗ-
MERLIER**

(1890- 1979), κατέγραψε πολύτιμες μαρτυρίες από τη ζωή και τα έθιμα των Ελλήνων της Μικράς Ασίας αντλώντας πληροφορίες από τις αναμνήσεις των προσφύγων. Το υλικό αυτό υπάρχει στα αρχεία του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, το οποίο ίδρυσε το 1930.

Δημοσιεύεται στο λεύκωμα *Προσφυγική Ελλάδα*, Αθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη, 1992, σ. 43.

νος κλάδος που υποκατέστησε μαζικά τις εισαγωγές στο Μεσοπόλεμο. Στη δεκαετία 1922-1932 διπλασιάστηκε ο αριθμός των βιομηχανικών μονάδων και αυξήθηκε ο όγκος και η αξία της παραγωγής, χωρίς όμως να επέλθει κάποια δομική αλλαγή. Η βιομηχανία θα αρχίσει να κινείται με ταχύτερους ρυθμούς το 1931, χάρη κυρίως στην πολιτική υποκατάστασης των εξαγωγών που ακολουθεί το ελληνικό κράτος μετά την κατάρρευση του διεθνούς νομισματικού συστήματος.

Σημαντικότερη υπήρξε η συμβολή των προσφύγων στον εμπορικό τομέα. Δοκιμασμένοι στο σκληρό ανταγωνισμό με Τούρκους, Λεβαντίνους, Εβραίους και Αρμένιους, οι πρόσφυγες κυριάρχησαν σταδιακά στα εμπορικά κέντρα της βόρειας Ελλάδος και έδωσαν διεθνείς προεκτάσεις στην ελληνική εμπορική δραστηριότητα. Οι άνθρωποι που είχαν διακριθεί στα μεγάλα διαμετακομιστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Τραπεζούντα κ.α.), μετέφεραν τις δραστηριότητές τους στην Ελλάδα και τόνωσαν την εμπορική ζωή του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης. Η εμπορική δραστηριότητα, που γνώρισε άνθιση μετά την άφιξη των προσφύγων, υπέστη τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης στα τέλη της δεκαετίας του 1920. Το πλήθος των πτωχεύσεων της εποχής αφορούσε κυρίως μικρές, μη βιώσιμες, επιχειρήσεις, σε σημείο που να θεωρείται από τραπεζιτικούς κύκλους η εξέλιξη αυτή ως «επαναφορά στην κανονική τάξη των πραγμάτων».

Πνευματική δημιουργία και λαϊκός πολιτισμός

Η παιδεία για τους Έλληνες της Μικρασίας και της Θράκης ήταν όρος εθνικής ύπαρξης. Το εκτεταμένο σχολικό δίκτυο αλλά και η λειτουργία φημισμένων ιδρυμάτων, όπως η Μεγάλη του Γένους Σχολή στην Πόλη, το Φροντιστήριο της Τραπεζούντας, η Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης, η Ακαδημία των Κυδωνιών, δίνουν το μέτρο της εκπαιδευτικής τους ανάπτυξης. Παράλληλα, η οικονομική ευμάρεια και ο κοσμοπολίτικος χαρακτήρας των μεγάλων αστικών κέντρων συνέτειναν στη διαμόρφωση αξιόλογης πολιτιστικής ζωής. Φορείς φιλελεύθερων αντιλήψεων και πολιτιστικών αξιών οι

πρόσφυγες ανέδειξαν πλήθος σημαντικών προσωπικοτήτων σε όλους τους τομείς της πνευματικής δημιουργίας και τέχνης.

Το 1922 εκτός από σημείο τομής της πολιτικής ιστορίας της νεότερης Ελλάδας, θα μπορούσε να θεωρηθεί σημαντικός σταθμός στην εξέλιξη της ελληνικής λογοτεχνίας. Η νέα γενιά που μεγάλωσε με τις τραυματικές εμπειρίες της στρατιωτικής ήττας, της ανθρώπινης δυστυχίας, της κοινωνικής και οικονομικής αναστάτωσης, ήταν φυσικό να αναζητήσει νέες αρχές και να επιδιώξει την

αναθεώρηση των ιδανικών και των στόχων του έθνους. Οι άνθρωποι των γραμμάτων αναγνώρισαν πρώτοι τη νέα κατάσταση και την παρουσίασαν στο κοινό μέσα από τα έργα τους. «Συμφορές, ξεριζώματα και μεταναστεύσεις πληθυσμών, αναστατώσεις της οικονομικής ζωής των ανθρώπων, αναστατώσεις και συγκρούσεις των ιδεών, τραύματα ψυχικά – αυτά ήταν η νιότη μας» γράφει χαρακτηριστικά ο Μικρασιάτης Ηλίας Βενέζης. Οι λογοτέχνες μετά το 1922, πρόσφυγες ή αυτόχθονες, αισθάνονταν ότι οι συλλογικές εμπειρίες τους δεν είχαν τίποτα κοινό με τους μεγαλύτερους. «Οι πρεσβύτεροί μας», γράφει ο Κωνσταντινουπολίτης συγγραφέας Γιώργος Θεοτοκάς, «βούλιαξαν στο λιμάνι της Σμύρνης όχι μόνο τις δυνάμεις τους αλλά και τα ιδανικά και την αυτοπεποίθησή τους». Για να τονίσουν το διαχωρισμό αυτό μερικοί από τους νεότερους συγγραφείς αυτοαποκαλούνταν «γενιά του 1930». Κύρια επιδίωξή τους υπήρξε ο επαναπροσδιορισμός της «ελληνικότητας» σε σχέση με το αρχαϊκό παρελθόν αλλά και το σύγχρονο ευρωπαϊκό πολιτισμό.

Παρόλο που μεταξύ των εκπροσώπων της γενιάς του 1930 η ποίηση διέθετε τα πιο πηχρά ονόματα, η τομή συντελέστηκε στη μυθιστοριογραφία. Ωστόσο, εδώ θα αναφερθούμε ονομαστικά σε έναν ποιητή, το μετέπειτα νομπελίστα Γιώργο Σεφέρη, «που ερχόταν από τις ακτές της Ιωνίας φέρνοντας μαζί του την ιδιαίτερη τομή του μικρασιατικού πολιτισμού, που συνταιριάζει την σοφία της Ανατολής με τον ελληνικό ορθολογισμό».

Η έλευση των Μικρασιατών έδωσε ώθηση στην ελληνική λογοτεχνία και την πλούτισε με νέα στοιχεία. Στο γλωσσικό τομέα, η υιοθέτηση της δημοτικής από τους συγγραφείς και ποι-

πτές της περιόδου, όπως και η αποκλειστική χρήση της από τις προσφυγικές μάζες, συνέβαλαν στην επικράτησή της επί της καθαρεύουσας. Αλλά ο πιο σημαντικός ρόλος των πνευματικών δημιουργών είναι αυτός που διαδραμάτισαν στην ενόχλητα μεταξύ-προσφύγων και αυτοχθόνων, καθώς με το έργο τους μπόρεσαν να εκφράσουν το σύνολο του έθνους.

Ο λαϊκός πολιτισμός, η μουσική, το τραγούδι, ο χορός, η μαγειρική, η ενδυμασία, τα έθιμα των Μικρασιατών, πλούτισαν την ελληνική λαϊκή παράδοση. Στις εκφράσεις αυτές του καθημερινού ανθρώπου δεν υπάρχουν στεγανά. Έτσι και στη Μικρασία οι λαοί, πέρα από τα όποια προβλήματα, συζούσαν ειρηνικά ανταλλάσσοντας ήθη, τραγούδια και χορούς. Η ιδιαίτερη αυτή μουσικο-χορευτική παράδοση από τα δυτικά παράλια, την Καππαδοκία, τον Πόντο, έφθασε μαζί με τους πρόσφυγες στην Ελλάδα. Στα χρόνια εκείνα το δημοτικό τραγούδι (συμπεριλαμβανομένου και εκείνου των ελληνικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας), ως «εθνική» μουσική, απέκτησε βαρύνουσα σημασία. Ταυτόχρονα οι τεχνολογικές εξελίξεις έκαναν εφικτές τις ιστορικές ηχογραφήσεις παραδοσιακής μουσικής από τη Μέλπω Μερλιέ (1930) και τον Σίμωνα Καρα (1936).

Αλλά και ο πιο ανεπτυγμένος, σε σχέση με την Ελλάδα, αστικός πολιτισμός της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης μεταφυτεύθηκε και προσαρμόθηκε στις νέες συνθήκες. Ο πλούτος της λαϊκής μικρασιατικής μουσικής μετα-

φέρθηκε στη μητρόπολη. Το συμρναϊκό τραγούδι (ο όρος καλύπτει το αστικό τραγούδι από την Κωνσταντινούπολη ως το μικρασιατικό νότο) κυριάρχησε ως τα μέσα της δεκαετίας του 1930 στη λαϊκή μουσική σκηνή της χώρας. Στο επόμενο διάστημα η συνύπαρξη και ο αλληλοεπηρεασμός Μικρασιατών και ντόπιων μουσικών θα οριοθετήσουν την εποχή του ρεμπέτικου τραγουδιού, που αποτέλεσε την έκφραση των φτωχών λαϊκών τάξεων και του κοινωνικού περιθωρίου.

Η καταγραφή των δημοτικών τραγουδιών από τη Μέλπω Μερλιέ έγινε η αφορμή για μια

**Η Μερλιέ
επιδίωξε την
ανασύνθεση
της κατε-
στραμμένης
εικόνας των
ελληνικών
κοινοτήτων**

μεγάλη προσπάθεια διάσωσης της πνευματικής κληρονομιάς, της οποίας φορείς ήταν οι Μικρασιάτες πρόσφυγες. Διαπιστώνοντας την έλλειψη πληροφοριών για το σημαντικό αυτό τμήμα του ελληνισμού, επιδίωξε την ανασύνθεση της κατεστραμμένης εικόνας των ελληνικών κοινοτήτων

του μικρασιατικού χώρου με βάση τις μαρτυρίες των προσφύγων. Το τεκμηριωτικό υλικό που συγκεντρώθηκε αποτελεί το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, το οποίο αριθμεί 150.000 χειρόγραφες σελίδες. Τα αρχειακά και μουσειακά τεκμήρια (κώδικες και αντικείμενα θρησκευτι-

Ο ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

από την Αράβισο Καππαδοκίας, μπροστά από το σπίτι και το μαγαζί του, σε φωτογραφία τη δεκαετία του '60. Υπήρξε ένας «πληροφορητής» του ΚΜΣ.

Αρχείο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών.

ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ
στην περιοχή του Αγίου
Νικολάου Καισαριανής.
Σύγχρονη φωτογραφία
που δημοσιεύεται στο
βιβλίο του Σπ. Τζόκα,
*Καισαριανή, Η
Φυσιογνωμία μιας
Πόλης*, Αθήνα, 1998, σ.
134.

κής τέχνης) της ελληνικής παρουσίας στο μικρασιατικό χώρο συγκεντρώθηκαν στην πλειονότητά τους στο Ταμείον Ανταλλαξίμων. Μετά τη διάλυσή του, το πολύτιμο αυτό υλικό στεγάσθηκε αφ' ενός στα Γενικά Αρχεία του Κράτους και αφ' ετέρου στο Μουσείο Μπενάκη και το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών. Έγγραφα και φωτογραφίες βρίσκονται διεσπαρμένα στους πολυάριθμους συλλόγους, που ιδρύθηκαν από τους πρόσφυγες σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια. Σήμερα, οι σύλλογοι αυτοί έχουν κυρίως πολιτιστική δράση, προσπαθώντας να διατηρήσουν τις παραδόσεις των μακρινών – στο χώρο και το χρόνο – προγονικών πατρίδων.

Νέα πορεία

Είναι εξαιρετικά δύσκολο να σταθμίσουμε με λεπτομέρεια τις επιπτώσεις της προσφυγικής εισροής σε κάθε τομέα της ζωής του έθνους. Η απόπειρα που καταγράφεται στις παραπάνω γραμμές δεν αποτυπώνει παρά τις βασικές συνιστώσες ενός εξαιρετικά πολύπλοκου θέματος. Το βέβαιο είναι ότι η σύμβαση της Ανταλλαγής (1923) οριοθετεί μια νέα εποχή για την Ελλάδα, καθώς για πρώτη φορά δημιουργούνται οι συνθήκες για τη θεμελίωση ενός σύγχρονου και βιώσιμου εθνικού κράτους. Τόσο δραματικά αλλάζουν τα δεδομένα ύπαρξης και εξέλιξης της χώρας, ώστε να μπορούμε να μιλήσουμε όχι απλώς για τομή της ιστορικής πορείας αλλά για μια νέα αφετηρία δημιουργίας της σύγχρονης Ελλάδας.

Στο νέο περιβάλλον οι ξεριζωμένοι προσφυγικοί πληθυσμοί αγωνίστηκαν σκληρά για να ξαναφτιάξουν τη ζωή τους συνεισφέροντας ταυτόχρονα, μαζί με τους αυτόχθονες, στην οι-

κοδόμηση της κοινής πατρίδας. Η παρουσία τους στην χώρα άμβλυσε σταδιακά τις επιπτώσεις της καταστροφής ενός ακμαίου και δυναμικού τμήματος του ελληνισμού και προκάλεσε τις διαδικασίες εκείνες που ανανεώνουν τα κύτταρα των λαών. Στη νέα ανορθωτική και εκσυγχρονιστική πορεία, που ξεκινά το 1923, οι πρόσφυγες θα διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο και θα αναδειχθούν συνδημιουργοί στη διαμόρφωση του σύγχρονου ελληνισμού.

ΓΙΩΡΓΟΣ Α. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Α. Ι. Αιγίδης**, *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγες*, Αθήνα, 1974.
- Γ. Γιαννακόπουλος**, *Προσφυγική Ελλάδα: Φωτογραφίες από το αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, Αθήνα, 1992.
- Βίκα Γκιζελή**, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα, 1984.
- Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, 1992, Αφιέρωμα: «Μικρασιατική Καταστροφή και ελληνική κοινωνία».
- Stephen Ladas**, *The exchange of minorities, Bulgaria, Greece and Turkey*, New York, 1932.
- Λίλα Λεοντίδου**, *Πόλεις της σιωπής: ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα, 1989.
- G. Mavrogordatos**, *Stillborn Republic: Social coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, Berkeley-Los Angeles-London, 1983.
- Λίζα Μιχελή**, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός. Από τις πόλεις της ελάσσονος Ασίας στα τοπία της παράγκας και του πισσόχαρτου*, Αθήνα, 1992.
- H. Morgenthau**, *I was sent in Athens*, New York, 1929. Ελλ. μετάφρ. *Η Αποστολή μου στην Αθήνα*. 1922. *Το έπος της εγκατάστασης*, Αθήνα, Τροχαλία, 1994.
- Οικονομικός Ταχυδρόμος*, αρ. φύλ. 992 (26-4-1973). Ειδικό αφιέρωμα 31. «Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα. Πενήντα χρόνια προσφοράς που άλλαξε τον τόπο».
- D. Pentzopoulos**, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, Paris, 1962. Societe des Nations, *L' Etablissement des refugies en Grèce*, Genève, 1926.

.III.

Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

1922-1930

Η Σύμβαση της Λωζάνης (30/1/1923) για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας διέψευσε τις ελπίδες των προσφύγων για επαναπατρισμό και, νομιμοποιώντας την κατάσταση που είχαν δημιουργήσει οι ανταγωνιζόμενοι εθνικισμοί στη Μικρά Ασία, ικανοποίησε την επιδίωξη για δημιουργία μονοεθνικών κρατών μετά την κατάρρευση των πολεμικών αυτοκρατοριών στη λήξη του Μεγάλου Πολέμου. Η έξοδος των ελληνορθόδοξων πληθυσμών από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη, τραγική ανθρώπινη εμπειρία σε όλες τις εκφάνσεις, αποτέλεσε την τελευταία πράξη της ιστορικής παρουσίας του ελληνισμού στο γεωγραφικό χώρο της Μικράς Ασίας, στον οποίο ζούσε επί τρεις χιλιετίες. Για την Ελλάδα, με την ανταλλαγή κλείνει ο κύκλος της εθνικής επέκτασης, εφόσον έχει εκλείψει ο κυριότερος λόγος ύπαρξής της, ο ελληνικός αλυτρωτισμός. Ο ελληνισμός αναδιπλώνεται στα σύνορα του ελληνικού κράτους, όπως διαμορφώθηκαν με τη Συνθήκη της Λωζάνης (24/7/1923). Στο εσωτερικό πολιτικό πεδίο, η Μικρασιατική Καταστροφή έχει πολλαπλές συνέπειες. Η βεβιασμένη δίκη και εκτέλεση των Έξι από την επαναστατική κυβέρνηση, βαθαίνει ακόμη περισσότερο το χάσμα που είχε δημιουργήσει ο Εθνικός Δικασμός ανάμεσα στις δύο μεγάλες αστικές παρατάξεις, τους Λαϊκούς και τους Φιλελευθέρους. Στο εξής οι προσπάθειες του Βενιζέλου και των βενιζελογενών κυβερνήσεων του Μεσοπολέμου – τους οποίους οι πρόσφυγες, με την πολιτική υποστήριξη που θα τους παράσχουν, θα τους βοηθήσουν να παραμείνουν στην εξουσία σχεδόν για μια δεκαετία – θα εστιαστούν στην κατοχύρωση των συνόρων, στην αφομοίωση και ενσωμάτωση των προσφύγων και των γλωσσικών ή εθνοτικών μειονοτήτων των Νέων Χωρών και στον «αστικό εκσυγχρονισμό» της ελληνικής κοινωνίας.

Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα

Μετά το 1922 η Ελλάδα, μια χώρα 5 εκατομμυρίων κατοίκων, διχασμένη πολιτικά, με μια οικονομία κατά βάση αγροτική και αποσταθεροποιημένη από την παράταση των πολεμικών επιχειρήσεων στο Μικρασιατικό Μέτωπο, υποχρεώθηκε να αντιμετωπίσει την τεράστια πρόκληση να ενσωματώσει πάνω από 1,2 εκατομμύρια πρόσφυγες. Η δραματική αύξηση του πληθυσμού της χώρας κατά 25% περίπου ανέτρεψε τις υπάρχουσες ισορροπίες στο επίπεδο των οικονομικών σχέσεων και δημιούργησε σοβαρότατο κοινωνικό πρόβλημα, το λεγόμενο «προσφυγικό», που

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ

ακμήμονες αγρότες του συνοικισμού Μεταλλικού στο Κιλκίς. Από το 1926 έως το 1940 δούλευαν στη συντήρηση-επισκευή του σιδηροδρομικού δικτύου ΣΕΚ (σημερινού ΟΣΕ) Θεσσαλονίκης – Κιλκίς – Σερρών. Μεταλλικόν, Λαογραφικό Αρχείο.

ΤΗΣ ΕΛΣΑΣ
ΚΟΝΤΟΓΩΡΓΗ

**ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΩΝ
ΣΠΙΤΙΩΝ, 1922.**

Αρχείο Κέντρου
Μικρασιατικών Σπουδών.
Δημοσιεύεται στο
λεύκωμα *Προσφυγική
Ελλάδα*, Αθήνα, Κέντρο
Μικρασιατικών Σπουδών,
Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη,
1992, σ. 63.

έθεσε σε δοκιμασία την ανεκτικότητα των γηγενών πληθυσμών και χρειάστηκε η συνδρομή της ΚΤΕ για να επιλυθεί. Η αποκατάσταση – αγροτική ή αστική – των προσφύγων, που στην πλειονότητά τους ήταν αποστερημένοι από κάθε περιουσιακό στοιχείο, θεωρήθηκε εύλογα ένα ιδιαίτερα κρίσιμο, από πολιτική και κοινωνική άποψη, έργο. Η υποχρεωτική μετακίνηση πληθυσμών, σε μια πρωτοφανή σε μέγεθος κλίμακα, και η μετεγκατάστασή τους επέβαλε τη συνεργασία και το συντονισμό των φορέων σε πολλαπλά επίπεδα (εθνικό, διεθνές και τοπικό) για την αποτελεσματική αντιμετώπιση των ποικίλων προβλημάτων.

**Η περίθαλψη των προσφύγων –
Η ίδρυση της Επιτροπής
Αποκαταστάσεως Προσφύγων**

Μέχρι το Νοέμβριο του 1922 είχαν αφιχθεί στην Ελλάδα 600.000 πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και 300.000 χιλιάδες από την Ανατολική Θράκη. Ο πληθυσμός πολλών πόλεων καθώς και των νησιών του βορειανατολικού Αιγαίου διπλασιάστηκε σε ελάχιστο χρόνο. Ο συνωστισμός εκατοντάδων χιλιάδων εξασθλιωμένων ανθρώπων σε λίγα κέντρα στρατηγικής σημασίας έθετε σοβαρούς κινδύνους για την υγεία. Ορατός ήταν ο κίνδυνος να διαταραχθεί η δημόσια τάξη. Σχετικά όμως με τους τρόπους και τα μέσα που θα μπορούσε να επιτευχθεί η ενσωμάτωση των προσφύγων στην οικονομική ζωή του τόπου υπήρχε μεγάλη ασάφεια τον πρώτο χρόνο.

Για την προσωρινή στέγαση και υποδοχή των προσφύγων, η κυβέρνηση άνοιξε τα δημόσια κτίρια, τα σχολεία, τις εκκλησίες, τα θέατρα, τις αποθήκες και επέβαλε μέτρα επιτάξεως κατοικιών και υποχρεωτικής συγκατοίκησης με τους ντόπιους. Στο διάστημα 1922-23 διέθεσε περίπου 1,7 εκατομμύρια αγγλικές στερλίνες από τον κρατικό προϋπολογισμό για

την περίθαλψη και την πρώτη εγκατάσταση των προσφύγων (Ladas, 1932). Παράλληλα, η φιλανθρωπική δράση που ανέπτυξαν διάφοροι συλλογικοί φορείς (δήμοι, εμπορικά επιμελητήρια, εφημερίδες, σύλλογοι) βοήθησαν να καλυφθούν οι άμεσες ανάγκες ενός τμήματος των προσφύγων. Το κύριο βάρος, όμως, της περίθαλψης εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων το επωμίστηκαν οι διεθνείς φιλανθρωπικές οργανώσεις, και κυρίως ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, ο οποίος για έξι και πλέον μήνες συντηρούσε πάνω από μισό εκατομμύριο πρόσφυγες ενώ είχε εμβολιάσει 291.000 άτομα κατά της χολέρας και του τύφου.

Η εικόνα των άπορων προσφύγων που κατά κύματα έφθαναν στα ελληνικά εδάφη προκάλεσε αρχικά το ενδιαφέρον και των ντόπιων Ελλήνων. Με την ανάδειξη των οξυτάτων κοινωνικών προβλημάτων, τη συνειδητοποίηση των κινδύνων και των οικονομικών επιβαρύνσεων που συνεπαγόταν για το γηγενή πληθυσμό η ενσωμάτωση τόσων εκατοντάδων χιλιάδων ξεριζωμένων, τη συμπάθεια και τον οίκτο διαδέχθηκαν αισθήματα αδιαφορίας, αποστροφής, απόρριψης και εχθρότητας. «Τουρκόσποροι», «Ανατολίτες», «γιαουρτοβαπτισμένοι», «αούτηδες» είναι ορισμένα από τα επίθετα με τα οποία οι ντόπιοι, με την ενθάρρυνση του αντιβενιζελικού πολιτικού χώρου και Τύπου, αμφισβήτησαν την «ελληνικότητα» των προσφύγων και προσπάθησαν να τους αποκλείσουν από τις πολιτικές και οικονομικές διαδικασίες.

Η απειλή, πραγματική ή φανταστική, που οι ξεριζωμένοι πληθυσμοί έθεσαν στους ντόπιους μικροϊδιοκτήτες, μικροεπαγγελματίες, εμπόρους κ.λπ. και οι ιδεολογικές διαμάχες που ανέκυψαν στο Μεσοπόλεμο σχετικά με τη θέση των προσφύγων στο πολιτικό σώμα, συνδυάζονταν με το φόβο των αστών για ριζοσπαστικοποίηση των μαζών και διάδοση των ιδεών της Οκτωβριανής Επανάστασης, η οποία είχε θορυβήσει τις ηγεσίες όλων των ευρωπαϊκών χωρών. Οι πολιτικές ηγεσίες των αστικών κομμάτων, που παρακολουθούσαν με ιδιαίτερη ανησυχία την άνθιση του συνδικαλισμού και τις απεργιακές κινητοποιήσεις των εργατών στις πόλεις και τον αναβρασμό των ακτημόνων αγροτών στην ύπαιθρο, δεν ήταν προετοιμασμένες να αντιμετωπίσουν εκδηλώσεις κοινωνικού ριζοσπαστισμού και να επιλύσουν το κοινωνικό πρόβλημα. Η βιωσιμότητα του κοινωνικού καθεστώτος και η εξασφάλιση της συνοχής του έθνους-κράτους εξαρτιόνταν από τη γρήγορη και επιτυχή ενσωμάτωση των προσφύγων. Η διέξοδος της εξωτερικής μεταναστευσης, που μέχρι τότε λειτουργούσε ως βαλβίδα ασφαλείας για τα δημογραφικά πλεονά-

σματα, είχε εκλείψει λόγω των περιορισμών που επέβαλαν οι ΗΠΑ από το 1921.

Το φθινόπωρο του 1922, τα δημοσιονομικά προβλήματα και η νομισματική αστάθεια που είχε προκαλέσει η παράταση του πολέμου στη Μικρά Ασία καθιστούσαν ιδιαίτερα κρίσιμη την κατάσταση. Τους πολιτικούς και οικονομικούς ιθύνοντες τους απασχολούσε το πώς το κράτος θα εξασφάλιζε τους απαραίτητους πόρους, ώστε να συνεχιστεί η λειτουργία του και να μη διαταραχθεί η κοινωνική τάξη πραγμάτων. Τα οικονομικά προβλήματα, που συνδέονταν με την υποχρέωση της χώρας να περιθάλψει, να εξασφαλίσει στέγη και απασχόληση στους επήλυδες, οι οποίοι ήταν αποκομμένοι από τις παραγωγικές δομές του τόπου, και να ανακάμψει, ήταν εξαιρετικά μεγάλα. Η απότομη αύξηση του αριθμού των καταναλωτών κατά ένα τέταρτο απαιτούσε μια αντίστοιχη άνοδο της παραγωγής σε τρόφιμα και άλλα βασικά καταναλωτικά αγαθά. Για την επίτευξη αυτού του στόχου ήταν αναγκαία έργα υποδομής, που, για να πραγματοποιηθούν, απαιτούσαν αλλαγή του θεσμικού πλαισίου και κυρίως κεφάλαια, τα οποία, όπως σύντομα διαπιστώθηκε, θα μπορούσαν να αντληθούν μόνο από τον εξωτερικό δανεισμό.

Η ελληνική κυβέρνηση, το Φεβρουάριο του 1923, ζήτησε τη συνδρομή της Κοινωνίας των Εθνών (ΚΤΕ), η οποία δέχθηκε να θέσει υπό την εποπτεία της το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων και να μεσολαβήσει στις διεθνείς χρηματαγορές για την εξεύρεση των αναγκαίων πόρων. Για το σκοπό αυτό έστειλε στην Ελλάδα μια τριμελή επιτροπή για να διερευνηθούν οι συνθήκες. Η αναγκαιότητα του δανεισμού ήταν πασιφανής, ωστόσο η δανειοδότηση καθυστέρησε για πολιτικούς λόγους, που είχαν σχέση αφ' ενός με την τύχη των «συμμαχικών πιστώσεων» και αφ' ετέρου με τις επιφυλάξεις των μελών της ΚΤΕ για τη διαχείριση και χρησιμοποίηση των χρημάτων (έπρεπε να αποκλεισθεί η πιθανότητα να διατεθεί έστω και μέρος τους για στρατιωτικές δαπάνες και εξοπλισμούς). Η αστάθεια του πολιτικού συστήματος, οι επεμβάσεις του στρατού στην πολιτική ζωή και η αδυναμία σχηματισμού μιας ισχυρής κυβέρνησης καθιστούσε επιφυλακτικούς τους Δυτικούς τραπεζίτες. Αρχικά, η Τράπεζα της Αγγλίας χορήγησε ως δάνειο στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος 1.000.000 λίρες στερλίνες, με τη ρητή δέσμευση της τελευταίας να συσταθεί ένας ανεξάρτητος οργανισμός διαχείρισης του προσφυγικού δανείου. Έτσι, στις 29 Σεπτεμβρίου 1923 υπεγράφη στη Γενεύη από την ΚΤΕ και την ελληνική κυβέρνηση το Πρωτόκολλο για την ίδρυση της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), ενός αυτόνο-

μου διεθνούς οργανισμού, μέσω του οποίου θα διοχετευόταν η βοήθεια. Στο τετραμελές συμβούλιο της ΕΑΠ, τα δύο μέλη θα διορίζονταν από την ελληνική κυβέρνηση ενώ επικεφαλής θα ήταν δύο ξένοι, εκ των οποίων ο ένας θα διοριζόταν από την ΚΤΕ και ο άλλος, ο πρόεδρος, θα ήταν Αμερικανός, εκπρόσωπος των φιλανθρωπικών οργανώσεων που είχαν διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην περίθαλψη των προσφύγων. Η συγκρότηση της ΕΑΠ με τη μορφή διεθνούς νομικού προσώπου προστάτευσε την προσφυγική αποκατάσταση από τη μόνιμη αναταραχή που επικρατούσε στη χώρα, γεγονός που εξυπηρετούσε το μακροπρόθεσμο στόχο

Το Φεβρουάριο του 1923 ζήτηθηκε η συνδρομή της ΚΤΕ για την αποκατάσταση των προσφύγων

σταθεροποίησης της ανατολικής Μεσογείου και των νοτίων Βαλκανίων. Μετά το δημοψήφισμα του Απριλίου 1924, και χάρη στις προσπάθειες του πρώτου προέδρου της ΕΑΠ, Henry Morgenthau, δόθηκαν άλλο ένα 1.000.000 λίρες στην Επιτροπή και εν συνεχεία το λεγόμενο προσφυγικό δάνειο ονομαστικού ύψους 12,3 εκατομμυρίων λιρών με υψηλά επιτόκια, παρ'όλο που προοριζόταν για ανθρωπιστική βοήθεια. Το δάνειο επικρίθηκε για τους δυσμενείς όρους του αλλά, πάντως, σηματοδότησε την επανάληψη της ροής ξένου χρηματικού κεφαλαίου προς τη χώρα. Το 1927 η ελληνική κυβέρνηση συνήψε το λεγόμενο τριμερές δάνειο, μέρος του οποίου (5 εκατομμύρια λίρες) έθεσε στη διάθεση της ΕΑΠ για να συνεχίσει το έργο της. Η αναζήτηση της συνδρομής της ΚΤΕ είχε ως αποτέλεσμα την ανάμειξη των δυτικών Δυνάμεων, κυρίως των Άγγλων, στις εσωτερικές υποθέσεις της Ελλάδας. Η αδυναμία κάλυψης των δημοσίων δαπανών για την αποκατάσταση των προσφύγων από ίδια έσοδα και η ανάγκη προ-

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

και προσωπικό της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων. Αθήνα, φωτογραφικό αρχείο Μουσείου Μπενάκη. Από το βιβλίο του Στάθη Πελαγίδη, *Η Προσφυγική Ελλάδα, 1913-1930, Ο Πόνος και η Δόξα*, Θεσσαλονίκη, 1977, σ. 84.

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 1
ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΥΜΦΩΝΑ
ΜΕ ΤΟΝ ΤΟΠΟ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ

ΤΟΠΟΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ	ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ	ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ	ΣΥΝΟΛΟ
Μικρά Ασία	37.728	589.226	626.954
Θράκη	27.057	229.578	256.635
Πόντος	17.528	164.641	182.169
Βουλγαρία	20.977	28.050	49.027
Καύκασος	32.421	14.670	47.091
Κωνσταντινούπολη	4.109	35.349	38.458
Ρωσία	5.214	6.221	11.435
Σερβία	4.611	1.446	6.057
Αλβανία	1.600	898	2.498
Διάφοροι	647	878	1.525
ΣΥΝΟΛΟ	151.892	1.069.957	1.221.849

ΠΗΓΗ: Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, 1930, σ. 41.

σφυγής στον ξένο δανεισμό προκάλεσε αύξηση του πληθωρισμού και επιδείνωσε το επίπεδο διαβίωσης των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, ιδίως στις πόλεις.

Η ελληνική κυβέρνηση με το νομοθετικό διάταγμα της 17ης Δεκεμβρίου 1923 έθεσε στην υπηρεσία της ΕΑΠ το προσωπικό του Υπουργείου Γεωργίας (725 υπάλληλοί του, κυρίως γεωπόνοι, αποσπάστηκαν στην ΕΑΠ) και του Υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας (23 αποσπάσεις υπαλλήλων). Η Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας, η οποία μέχρι το 1923 είχε εγκαταστήσει 66.920 οικογένειες προσφύγων, απορροφήθηκε από την ΕΑΠ και αποτέλεσε τον πυρήνα της υπηρεσίας που ανέλαβε τον αγροτικό εποικισμό.

Κατηγορίες προσφύγων

Σύμφωνα με το Πρωτόκολλο της Γενεύης, οι «πρόσφυγες» που θα αποκαθιστούσε η ΕΑΠ ανήκαν σε τέσσερις κατηγορίες: α) πρόσφυγες από την Τουρκία, που κατέφυγαν στην Ελλάδα μετά το 1922, β) «ανταλλάξιμοι», που υποχρεώθηκαν να μεταναστεύσουν από την Τουρκία σύμφωνα με τη Σύμβαση της Λωζάνης, γ) «μετανάστες» από τη Βουλγαρία σύμφωνα με τη Σύμβαση του Neuilly (1919) και δ) πρόσφυγες από τη Ρωσία (κυρίως από τον Καύκασο) και από την Τουρκία, οι οποίοι είχαν αφιχθεί στην Ελλάδα πριν από το 1922. Οι ελληνορθόδοξοι αυτοί πληθυσμοί, που προέρχονταν από

διακριτές γεωγραφικές ενότητες και διέφεραν μεταξύ τους ως προς τα ήθη, τη γλώσσα, την κουλτούρα και τα επαγγέλματα, αντιμετωπίστηκαν ως ενιαία ομάδα κατά τη διαδικασία της αποκατάστασης και αφομοίωσής τους. (Ο τόπος προέλευσης και ο χρόνος άφιξης των προσφύγων στην Ελλάδα φαίνεται στον Πίνακα 1).

Οι πρόσφυγες δεν βρίσκονταν όλοι στην ίδια οικονομική κατάσταση. Οι κάτοικοι της Σμύρνης, της Ιωνίας και της Προποντίδας, που διέφυγαν προς την Ελλάδα κατά τον Αύγουστο και το Σεπτέμβριο του 1922 μέσα σε συνθήκες πανικού και ασύλληπτης τραγικότητας, δεν διέθεταν σχεδόν κανένα περιουσιακό στοιχείο. Στην ίδια κατάσταση ήταν και οι περισσότεροι κάτοικοι από τον Πόντο και τις περιοχές του Καυκάσου. Οι ανταλλάξιμοι ελληνορθόδοξοι κάτοικοι της κεντρικής και νότιας Μικράς Ασίας – περιοχές στις οποίες δεν είχαν γίνει στρατιωτικές επιχειρήσεις – και εν μέρει του Πόντου, έφθασαν στην Ελλάδα το 1924-25 με πιο οργανωμένο τρόπο. Η αναχώρησή τους για την Ελλάδα έγινε υπό την εποπτεία της Μεικτής Επιτροπής για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών της ΚΤΕ, μετέφεραν μαζί με τα κειμήλια και μέρος της κινητής τους περιουσίας και ήταν σε κάπως καλύτερη κατάσταση από τους υπόλοιπους Μικρασιάτες πρόσφυγες. Οι Θράκες, που εγκατέλειψαν τις πατρίδες τους με την προστασία του ελληνικού στρατού, ήταν σε καλύτερη μοίρα, γιατί έφεραν μαζί τους στην Ελλάδα τα κινητά περιουσιακά τους στοιχεία. Ανάμεσα στους Μικρασιάτες και Κωνσταντινουπολίτες πρόσφυγες ήταν πολλοί επιχειρηματίες και έμποροι. Υπολογίζεται ότι το κεφάλαιο που έφεραν στην Ελλάδα ανερχόταν σε τουλάχιστον 25 εκατομμύρια λίρες.

Η φιλοσοφία της εγκατάστασης

Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ) άρχισε το έργο της στις 11 Νοεμβρίου 1923 και λειτούργησε μέχρι το Δεκέμβριο του 1930. Σκοπός της ήταν η αποκατάσταση και μακροπρόθεσμη οικονομική ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία. Η ελληνική κυβέρνηση είχε δεσμευθεί να εκχωρήσει στην ΕΑΠ τουλάχιστον 5.000.000 στρέμματα καλλιεργήσιμης γης (σύμφωνα με το Πρωτόκολλο της Γενεύης, 29/9/1923). Κύρια επιδίωξη του προγράμματος της ΕΑΠ ήταν να βοηθήσει όσο το δυνατόν μεγαλύτερο αριθμό προσφύγων να γίνουν «αυτοσυντήρητοι», δηλαδή ικανοί να επιβιώσουν χωρίς οικονομική ενίσχυση από το κράτος ή τους διεθνείς οργανισμούς, στο συντομότερο δυνατό διάστημα, καθώς και να εξασφαλίσει την αποπληρωμή των πιστώσεων που θα απορροφούσε η εγκατάσταση. Η διάκριση μεταξύ «αγροτών» και «αστών» προσφύγων απο-

τέλεσε την αρχή βάσει της οποίας σχεδιάστηκε η αποκατάστασή τους. Η διάκριση αυτή, ωστόσο, δεν αντιστοιχούσε στην επαγγελματική τους κατάσταση στον τόπο προέλευσης αλλά αντανάκλασε τη μορφή της τελικής τους αποκατάστασης στην Ελλάδα.

Ο τρόπος με τον οποίο οι πρόσφυγες θα ενσωματώνονταν στο ελληνικό κράτος καθορίστηκε από διάφορους παράγοντες. Οι Μεγάλες Δυνάμεις είχαν τα σχέδιά τους για την περιοχή και προσπάθησαν να τα προωθήσουν μέσω της ΚΤΕ ορίζοντας τις προτεραιότητες και επιβάλλοντας συγκεκριμένες δεσμεύσεις στους όρους των δανείων, τα οποία η ελληνική κυβέρνηση χρειαζόταν απαραίτητα. Κοινή επιδίωξη της ΚΤΕ και του Βενιζέλου, καθώς και των βενιζελογενών κυβερνήσεων του Μεσοπολέμου, ήταν αφ' ενός η κατοχύρωση των συνόρων και η εξασφάλιση της ειρήνης στην περιοχή και της κοινωνικής σταθερότητας και αφ' ετέρου η αύξηση της αγροτικής παραγωγής. Η θέση της Ελλάδας στο διεθνή καταμερισμό εργασίας ως παραγωγού αγροτικών προϊόντων και η ανάγκη εξεύρεσης πόρων για την εξόφληση των δανείων καθιστούσε αναγκαία την ανάπτυξη του αγροτικού τομέα. Άμεσα συνδεδεμένη με αυτούς τους στόχους ήταν η προτίμησή τους για αγροτική αποκατάσταση - παρά για αστική - όσο το δυνατόν περισσότερων προσφύγων στις βόρειες επαρχίες, τη Μακεδονία και τη Θράκη. Η επιλογή αυτή απέβλεπε στην εθνολογική και πολιτική ομογενοποίηση του πληθυσμού των Νέων Χωρών, την υπεράσπιση και κατοχύρωση των συνόρων και την εξουδετέρωση των επιβουλών από γειτονικά κράτη, κυρίως τη Βουλγαρία, η οποία ασκώντας αναθεωρητική πολιτική, εξακολουθούσε να έχει βλέψεις σε εδάφη της ελληνικής Μακεδονίας. Όπως συνέβη και στα άλλα βαλκανικά κράτη, οι πρόσφυγες αποτέλεσαν το βασικό μοχλό για την εξυπηρέτηση της πολιτικής του έθνους-κράτους. Η εγκατάστασή τους στην ύπαιθρο της Μακεδονίας, εκτός του ότι ενίσχυσε το ελληνικό στοιχείο, υποχρέωσε ένα σημαντικό αριθμό σλαβοφώνων (53.000 άτομα) να μεταναστεύσουν είτε προς τη Βουλγαρία (σύμφωνα με τους όρους της Συνθήκης του Νεϊγύ) και τη Σερβία είτε προς τις χώρες του Νέου Κόσμου.

Μετά την πλημμυρίδα των προσφύγων, το πρόβλημα για την ελληνική κυβέρνηση ήταν να συγκρατήσει τον αγροτικό πληθυσμό στην ύπαιθρο και να αποθαρρύνει την τάση συγκέντρωσης στις πόλεις και την πρωτεύουσα. Στις πόλεις ο αριθμός των ανέργων είχε αυξηθεί σε επικίνδυνο βαθμό και εκφράζονταν φόβοι για αύξηση της εγκληματικότητας. Η απότομη πληθυσμιακή αύξηση είχε ανατρέψει την ισορρο-

πία ανάμεσα στην παραγωγή και την κατανάλωση και επιδεινώσει το πρόβλημα της σιτάρεας.

Η εσωτερική αγορά δεν ήταν δυνατόν να ανταποκριθεί στη δραματικά αυξανόμενη ζήτηση. Στην έκθεσή του στο Συμβούλιο της ΚΤΕ ο Πρόκτερ (μέλος της τριμελούς επιτροπής) ανέφερε ότι η Ελλάδα, αν και αγροτική χώρα, ήταν υποχρεωμένη να εισάγει περίπου το ένα τρίτο από τα απαραίτητα για την κάλυψη των αναγκών της τρόφιμα, ότι η ύπαιθρος ήταν αραιοκατοικημένη και ότι οι μισοί περίπου πρό-

Διάφοροι παράγοντες καθόρισαν την ενσωμάτωση των προσφύγων στο ελληνικό κράτος

σφυγες, που ήταν αγρότες, θα μπορούσαν να εγκατασταθούν σε καλλιεργήσιμες γαίες των βόρειων επαρχιών και να αυξήσουν την παραγωγή. Για την αξιοποίηση του φυσικού πλούτου της Μακεδονίας, η οποία λόγω των γεωγραφικών και κλιματολογικών χαρακτηριστικών της ήταν, δύναμει,

από τις ευφορότερες περιοχές της χώρας αλλά συγχρόνως και η πιο αραιοκατοικημένη, οι πρόσφυγες είχαν εξασφαλίσει τα εργατικά χέρια, τα οποία στην αγροτική ανάπτυξη προηγούνται από τις επενδύσεις κεφαλαίων. Κατά το σχεδιασμό και την εφαρμογή του προγράμματος της αποκατάστασης των προσφύγων πρωτάνευσε η αρχή για την ενίσχυση της ιδεολογίας της μικροϊδιοκτησίας στις μάζες των νεοαφιχθέντων. Η ιδεολογία αυτή, που έχει τις ρίζες της στο δέκατο ένατο αιώνα, είναι ήδη εδραιωμένη στην ελληνική κοινωνία την εποχή αυτή, τόσο στον αγροτικό όσο και στον αστικό χώρο. Η τάση να εκθειάζεται ο μικροαστικός χαρακτήρας της ελληνικής κοινωνίας ανιχνεύεται σε πολλά κείμενα της περιόδου. Η παρουσία πολυάριθμων ανέστιων προσφύγων θα μπορούσε να ανατρέψει τις υπάρχουσες κοινωνικές ισορροπίες και να δημιουργήσει οξύ κοινωνικό ζήτημα, τόσο στην πόλη όσο και στην ύπαιθρο. Η πρόθεση ενίσχυσης της ιδεολογίας της μικροϊδιοκτησίας στον προσφυγικό πληθυσμό εκπορευόταν και από πολιτικούς φόβους των αστών για πιθανή κοινωνική αντιπαράθεση σε περίπτωση δημιουργίας μιας πολυπληθούς τάξης εργατών και ακτημόνων γεωργών.

Η σημασία που απέδιδε ο Βενιζέλος και οι βενιζελογενείς κυβερνήσεις του Μεσοπολέμου στην αγροτική αποκατάσταση με τη διανομή στους πρόσφυγες κλήρων, στόχευε, μαζί με την αύξηση της παραγωγής, και στη δημιουργία μικροϊδιοκτητών στην ύπαιθρο (όπως ήταν και οι αγρότες στην Παλαιά Ελλάδα και όπως έγι-

σφυγες, που ήταν αγρότες, θα μπορούσαν να εγκατασταθούν σε καλλιεργήσιμες γαίες των βόρειων επαρχιών και να αυξήσουν την παραγωγή. Για την αξιοποίηση του φυσικού πλούτου της Μακεδονίας, η οποία λόγω των γεωγραφικών και κλιματολογικών χαρακτηριστικών της ήταν, δύναμει,

ΕΠΙΣΚΟΠΙΚΗ ΜΗΤΡΑ
του 1739, από το ναό του Αγίου Γεωργίου της Αργυρούπολης του Πόντου. Κειμήλιο, που έφεραν μαζί τους οι πρόσφυγες μετά το 1922. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη.

